УДК 821.512.145

Л.Ә. Медведева

Ә. УРМАНЧИЕВ ҺӘМ Г. ТУКАЙ

Статья посвящена творческой деятельности журналиста и редактора литературно-научного, общественно-политического сатирического журнала «Ялт-йолт» («Зарница») А. Урманчиеву (1880–1922) и идейного вдохновителя издания, поэта Г. Тукая (1886–1913). Автор обращается к малоизвестным фактам из жизни известных личностей, проводит обзор их совместной деятельности, определяет дальнейший потенциал исследования в данном направлении.

Ключевые слова: А. Урманчиев, журнал Ялт-йолт, Г. Тукай, татарская периодическая печать.

The article is devoted to the creative activity of the journalist and editor of the literary-scientific, socio-political satirical magazine “Yalt-yolt” (“Zarnitsa”) A. Urmanchiev (1880–1922) and the ideological inspirer of the publicationjournal, the poet G. Tukay (1886–1913). The author refers to little-known facts from life of these famous people, reviews their joint activities, determinesand determines the further research potential in this field.

Keywords: A. Urmanchiev, magazine Yalt-yolt, G. Tukay, Tatar periodical press.

Егерменче йөз башында татар вакытлы матбугаты зур күтәрелеш кичерә, Россиянең күп кенә шәһәрләрендә, шул исәптән Казанда да татар телендә газета-журналлар чыга башлый, китап басу эше алга китә. Казанда нәшер ителгән татар вакытлы матбугаты битләрендә Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал кебек күренекле иҗат әһелләре бәяләп бетергесез хезмәт куя. Кызганыч, алар арасында ни өчендер исеме бик сирәк телгә алына торган шәхесләр дә бар. Нашир һәм журналист, татар шагыйре Г. Тукайның замандашы, һәрвакыт аралашып, бергә хезмәттәшлек иткән якын дусларының берсе Әхмәт Урманчиев әнә шундыйлардан.

Урманчиев Әхмәт Шәрәфетдин улы 1880 елда туа [Габдулла Тукай. Энциклопедия, 2016, б. 671]. И.Г. Рәми һәм Р.Н. Даутов төзегән «Әдәби сүзлек»тә аның тумышы белән Касыйм төбәгеннән булуы күрсәтелә [Әдәби сүзлек, 2001], тәрҗемәи хәле турында башка мәгълүмат бирелми. «Татар энциклопедиясе»ндә (1999, 2002, 2014) бу шәхес турында бөтенләй искә алынмый.

Ә. Урманчиевның туган төбәген Җаек шәһәрендә гомер итүче Нәҗия Мәхмүт кызы Төхвәтуллина истәлекләре ярдәмендә ачыкларга мөмкин булды. Нәҗия ханымның әтисе – Әхмәт Урманчиевның бертуган энесе. Аларның чыгышлары белән Рязань губернасы Касыйм өязе Яубаш (хәзерге Рязань өлкәсе Касыйм районы) авылыннан булуы билгеле булды. Бу авыл Касыйм татарлары җирлегенең Ак аймак дигән төркеменә керә. Ак аймакка Касыйм ханлыгының аксөякләренә караган зур дүрт авыл кергән (дүрт сала дигән атамасы да бар): Шырын, Бием сала, Татарбай (Тарбаево), Яубаш (Болотце). Нәҗия ха-

нымның истәлекләренә караганда, Урманчиевлар үз утарларында хәлле генә тормыш алып барганнар. Бу гаиләнең нәсел дәвамчылары безнең көннәрдә утарны яңадан торгызганнар. Нәҗия Төхвәтуллина үзе дә катлаулы тормыш юлы уза: яшьли ятим кала, балалар йортында тәрбияләнә, ачы сугыш елларын кичерә. Җаекта мәктәпне тәмамлагач, педучилищега укырга керә, соңрак пединститутны да тәмамлый, гомерен балалар укытуга багышлый. Язмышы катлаулы булуга карамастан, үзенең нәсел җепләрен югалтмый, татар халкының мәдәниятен һәм сәнгатен саклау өлкәсендә зур эш алып бара, татар иҗтимагый үзәге эшендә актив катнаша.

Ә. Урманчиевның Казандагы тормышы 1907 елда «Юл» китап нәшриятын оештырып җибәрүдән билгеле. Нәшрият китап бастыру һәм сату белән шөгыльләнә. 1910 елда ул Мәхмүдә исемле гаять укымышлы кызга өйләнә. Мәхмүдә 1893 елда Казанда мулла гаиләсендә туа. Әнисе шагыйрә һәм мөгаллимә М. Мозаффариядән башлангыч белем ала, аннары Х. Әхмәрова мәктәбендә укый. Соңрак үзе дә Ф. Аитованың кызлар мәктәбендә балалар укыта. Яшьтән үк Г. Тукай шигырьләрен укып, алар тәэсирендә үзе дә шигырьләр иҗат итә. Мәгърифәтле Мәхмүдә Ә. Урманчиевның китап кибетеннән төрле китаплар сатып ала торган була. Шулай танышып китәләр һәм гаилә коралар.

1910 елның 15 мартыннан Казанда Ә. Урманчиев наширлегендә һәм мөхәррирлегендә әдәби-фәнни, иҗтимагый-сәяси «Ялт-йолт» журналы чыга башлый. Айга ике тапкыр чыга торган журналның җаваплы секретаре итеп Г. Тукай билгеләнә. Менә шуңа күрә Г. Тукай Мозаффария-Урманчиевлар белән тыгыз мөнәсәбәттә була. Үлеменнән соң шагыйрьнең берничә шәхси ядкяре дә М. Мозаффария гаиләсендә саклана. Маһруй ханым вафат булгач, аның улы – күренекле композитор Мансур Мозаффаров, әнисенең васыяте буенча, ул әйберләрне СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалына тапшыра, аннан аларны музейга бирәләр. Бу ядкярләр турында Әхмәтнең улы Тимур болай дип искә ала: «Ул кәрзин еллар буе безнең өйнең чарлагында торды. Кечкенә чактан ук безне «Бу Габдулла Тукай кәрзине, аңа тияргә ярамый», дип өйрәттеләр. Ул кәрзиндә янына бик матурлап ау эте, аучы мылтыгы һәм аучы сумкасы ясалган кызыл бакырдан коелган кара савыты, аннан Пушкин, Лермонтов, Никитин, Майков, Некрасовның китаплары саклана иде» [Рәсүлева, 1985, б. 126]. Бүген исә бу гаиләдә сакланган кадерле ядкярләрне Г. Тукай әдәби музеенда күрергә мөмкин.

Милли музей фондында «Ялт-йолт» журналының 1910–1911, 1911–1912, 1912–1913 еллардагы тупланмалары да саклана. Аларны музейга 2010 елда Әхмәт Урманчиевның оныгы – улы Тимурның кызы Гүзәл Урманчиева тапшыра. Гүзәл Тимур кызы сүзләренә караганда, Ә. Урманчиев гаиләсе хәзерге Г. Тукай урамында, 138 йортта яши. Аларга еш кына Г. Тукай да килеп йөри. Ул хәтта шул йорттагы мич морҗасын да музейга бүләк итә.

1957 елда музей фондларына Ә. Урманчиевның фотосурәте дә тапшырыла. Аны «Аң» журналының җаваплы сәркәтибе Зәйнәп

Хәсәния бирә. Фотосурәтнең алгы ягында «Мөхтәрәм “Аң” мөхәррире вә нашире Әхмәтгәрәй Хәсәни җәнабләренә бүләгемдер. Әхмәт Урманчиев. 5/1. 1916» дигән автограф бар. Димәк, бу сурәт Зәйнәп ханымның тормыш иптәше, «Аң» журналының мөхәррире һәм нашире Әхмәтгәрәй Хәсәнигә бүләк ителгән.

Ә. Урманчиевның Г. Тукай белән танышлыгы 1907 елның көзендә, шагыйрь Казанга кайткач башлана. Ул Тукайның соңгы көннәренә кадәр аның якын дусты һәм фикердәше булып кала. 1910 елдан башлап алар «Ялт-йолт» юмор-сатира журналында хезмәттәшлек итәләр. Журнал, рәсемнәр белән бизәлеп, Харитонов матбагасында басыла. Барлыгы 123 саны дөнья күрә, 1918 елның июнендә ябыла. Журнал битләрендә төрле сатирик мәкаләләр, шигырьләр урын ала. Анда Ф. Әмирхан, Г. Камал, Ф. Сәйфи-Казанлы, С. Сүнчәләй, М. Укмасый һәм башкаларның әсәрләре басыла. Бик күп язмалар яшерен имза белән чыга. Г. Тукай исә журналда «Гөмберт», «Шүрәле» кебек яшерен имзаларын куллана.

Ә. Урманчиев «Ялт-йолт» журналын чыгарырга уйлагач та, бу турыда Тукай белән уртаклаша. Ул истәлекләрендә: «Милләт өчен бер көлке журналы кирәклегенә ышанып җиткәч тә, бу турыда башлап киңәшләшкән кешеләремнең берсе Тукай иде. Ул бу эшкә бик әһәмият биреп, минем күңелне уйлаганнан артык күтәрде» [Урманчиев, 2015, б. 131], ди. «Ялт-йолт»ның беренче саны дөнья күргәч тә, тагын да рухланып, «бу журналга ахыргы минутларына кадәр хезмәт итәчәгенә вәгъдә бирә» [Урманчиев, 2015, б. 131].

Журналның мөхәррире һәм нашире дип Ә. Урманчиев саналса да, Г. Тукай басманы чыгаруда күп эшне үзе алып бара, аның чын-чынлап мөхәрриренә әйләнә. Шагыйрь «Ялт-йолт»ның сыйфатлы булып чыгуы өчен үзен җаваплы саный, һәр санның мәкаләләрен, рәсемнәрен үзе әзерли. Сатирик басманы чыгаруда Г. Тукайның соңгы көннәренә кадәр зур хезмәт куюын Г. Камал үз истәлекләрендә: «Яшен» туктагач, ул «Юл» көтепханәсе ияләреннән Әхмәт Урманчиев тарафыннан чыгарыла торган «Ялт-йолт» журналында берьялгызы эшли, мин тик ташка төшерү өчен карикатуралар гына эшләп бирәдер идем. Бу эш 1912 ел ахырына кадәр барды» [Камал, б. 300], дип билгеләп уза. Шул заман юмор-сатира журналлары арасында иң алдынгысы саналган «Ялт-йолт»ны «Яшен» журналының дәвамчысы дип атарга мөмкин. Г. Тукай бер мәкаләсендә бу турыда: «Сез бу “Ялт-йолт”ны кайдан ялтырый дип беләсез? Ул һаман да шул яңадан терелгән “Яшен” нурыннан ялтырый» [Тукай, 2015, б. 116], дип искәртә.

Г. Тукай Казаннан киткән чагында да Ә. Урманчиев белән даими хат алышып тора. Әстерхан, Уфа һәм Өчиледән язган хатларында журнал өчен борчылуы, аның һәр санын укып баруы күренә. 1911 елда шагыйрьнең Әстерханнан язган хатында: «Киләсе хатымда рәсемләр өчен темалар вә, булдырып булса, мәкалә вә шигырьләр дә җибәрсәм кирәк» [Тукай, 2016, б. 222], дип журналның киләсе санын кайгырта. Шул ук вакытта «бу мәкаләләрне дөрест басарга иҗтиһад

итеңез» [Тукай, 2016, б. 222], дип шелтәләп тә ала. 1912 елның башында Өчиледә абыйсы Кәшфелкәбирләрдә дәваланып ятканда язган хатында: «Әхмәт! Мин монда. Хәзергә кайтуымнан бик мәмнүнмен. "Ялт-йолт" чыккач, миңа җибәрерсез әле... Иншалла, рәсем мәүзугълары вә мәкаләләре җибәрсәм кирәк» [Тукай, 2016, б. 229] дип журнал турында кайгыртуын дәвам итә. Шул ук елның маенда Уфадан язган хатында: «38 нче "Ялт-йолт" гомумән яхшы чыккан. Мәскәү мулласының лексиясен әүвәлге биткә басарга кирәк иде. Бу номерда да әдәпсез сүзләр бар. Шундый сүзләргә юл киселсен иде» [Тукай, 2016, б. 231], дип киңәшләрен дә бирә.

Ә. Урманчиев, Г. Тукайның якын дусты буларак, аның шәхси үтенечләрен дә кире какмый. Өчиледән язган хатында: «Әхмәт! Син калушны кәрзинкәгә салган кебек идең. Ул ничектер монда килмәгән. "Шәрык"тә калмаганмы? Аннан соң минем паспорт "Шәрык"кә килергә тиеш. Килгән булса, зинһар, тизлек белән миңа җибәр» [Тукай, 2016, б. 229], дип үтенә.

Г. Тукай Урманчиевлар гаиләсендә дә еш була. Бу турыда Мәхмүдә Мозаффария: «...көлке "Ялт-йолт" журналының төп язучыларының берсе булганлыктан, Тукай безгә эш буенча килгәләп йөри һәм килеп керү белән безнең, ягъни хатын-кызлар бүлмәсе аркылы, Әхмәтнең эш бүлмәсенә тиз генә үтәргә ашыга иде...» [Мәхмүтова, 2012, б. 354], дип искә ала. Г. Тукай сәяхәтләре һәм Клячкин хастаханәсендә дәваланган вакытында үзенең кәрзинен һәм шәхси әйберләрен Урманчиев өендә калдыра торган була. 1912 елда Уфадан язган хатында шагыйрь: «керләрне җибәргәндә, почтада җугалмаслык итеп, эченә минем корзинкада онытылып калган кара тышлы дәфтәрне дә җибәрсәңез иде, зинһар. Ул дәфтәрдә минем "Җан азыклары" дигән пачти шул мәҗмугалык шигырьләрем бар» [Тукай, 2016, б. 232] дип, кәрзиндә онытылып калган дәфтәрне җибәрүен сорый. Күргәнебезчә, журналда бергә эшләү алар арасындагы дуслыкны тагын да ныгыта, моңа бу бу ике шәхеснең бер-берсенә язган хатлары дәлил булып тора.

Г. Тукай Клячкин хастаханәсендә дәваланганда Ә. Урманчиев аның янына бик еш килеп йөри. Шагыйрьнең соңгы төнендә дә аны Ә. Урманчиев белән Ш. Әхмәров саклап чыгалар. Иртән торгач, бергәләп сөйләшә-сөйләшә чәй эчәләр, шагыйрь аларны «кичкә тагын килсәгез, бик яхшы булыр иде» дип озатып кала. Бу дусларның соңгы саубуллашуы була. Ә. Урманчиев – Г. Тукайны соңгы юлга озатучы, җирләүне оештыручыларның берсе дә. Бу вакытта төшерелгән фотоларда Әхмәт Урманчиевның булуы әнә шул турыда сөйли.

Шагыйрь вафат булгач, «Ялт-йолт» журналы Г. Тукайның сатирик басмага нигез салучы булуын, «беренче нумирыннан башлап үзенең вафаты көненә кадәр журналда хезмәт итеп килүен» [Усал, б. 642] искәртә. «Габдулла Тукаевның вафаты "Ялт-йолт" идарәсе өчен гомергә онытылмаслык бер югалту вә гаять зур бер хәсрәт булды» [Усал, б. 642], дип белдерелә. Г. Тукайның үлеме мөнәсәбәте белән журнал редакциясенә Әстерханнан килгән тәгъзия телеграммасында:

«“Ялт-йолт” журналына үзенең шундый олуг мөхәрририен югалту кайгысына иштирак итәбез», – дип, шагыйрьнең басманың мөхәррире булуы билгеләп үтелә.

Г. Тукайның вафатыннан соң дуслары аның тәрҗемәи хәлен язу һәм аның турында хатирәләрне бастырып тарату хакында киңәшләшәләр. Мәгълүмат җыю өчен өч адрес тәкъдим ителә. Ул адресларның берсе итеп Ә. Урманчиев һәм аның «Юл» китап нәшрияты күрсәтелә. Бу турыда, мәсәлән, «Йолдыз» газетасының 1913 елның 18 апрель санында хәбәр ителә. Димәк, Тукай турында беренче мәгълүматларны һәм хатирәләрне туплауда Ә. Урманчиев башлап йөрүчеләрдән була. Г. Тукай турында истәлекләр җыйнау турында башка басмалар да язып чыга.

Г. Тукайның кайбер әсәрләренең кульязмалары Ә. Урманчиевның өендә сакланган булуы билгеле [Тукай, 2011, б. 350]. Бүген алар Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә Г. Тукай фондында саклана. Ул кульязмалар арасында шагыйрьнең «Яшен яшьнәгәндә», «Кечкенә музыкант» кебек әсәрләре бар.

Ә. Урманчиев 1922 елда вафат була. Кызганыч, башка мәгълүмат юк.

Вакыт узган саен шагыйрь Г. Тукай даирәсендәге күренекле шәхесләр турында яңа мәгълүматлар табу кыенлаша бара. XX йөз башы татар матбугаты тарихында күренекле урын биләгән нашир һәм журналист Ә. Урманчиев эшчәнлеге бүгенге мәдәни тормышыбыз тарихында читтә калмасын иде.

Әдәбият

Камал Г. Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 295–301.

Мәхмүтова А.Х. Вакыт инде: без дә торыйк... Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 366 б.

Рәсүлева З. Тукай эзләреннән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 141 б.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. 2 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Р. Шәйхелисламов, Г.А. Хөснетдинова, Э.М. Галимҗанова, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 384 б.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. 5 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Г.А. Хөснетдинова, Г.М. Ханнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 415 б.

Тукай Г. «Яшен» мәрхүм // Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Г. Мөхәммәтшин. Казан, 2015. Б. 431.

Урманчиев Ә. «Ялт-йолт» һәм Тукай // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 131–132.

Усал. Габдулла Тукаев хатирәсе // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 642.

Медведева Ләйсән Әхмәт кызы,
Г. Тукай әдәби музее өлкән фәнни хезмәткәре (Казан)